

ХУДОЖНІЙ КОНЦЕПТ ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТ ПОЕТИЧНОЇ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ

Губа Л.В.

Київський національний університет культури і мистецтв

Стаття визначає термін «художній концепт», а також виділяє його типи та особливості. Було виявлено, що художній концепт має асоціативну природу, характеризується естетичною сутністю та образними засобами вираження, що зумовлені авторським задумом. Запропонована дослідниками методика опису ключових концептів у творчості окремих поетів базується на аналізі семантичного простору слова та тексту. Було доведено, що художні концепти індивідуалістичні, особистісні, розмиті і більш складніші психологічно; це комплекс понять, уявлень, почуттів, емоцій, іноді навіть вольових проявів, що виникають на основі художньої асоціативності. У роботі також окреслено типологію художніх концептів.

Ключові слова: художній концепт, концептуалізація, літературний текст, типологія художніх концептів.

Постановка проблеми. Питання, що пов'язані з концептуальним аналізом художнього тексту і класифікацією художніх концептів, стають все більш актуальними у лінгвістиці початку ХХ ст. Запропонована дослідниками методика опису ключових концептів у творчості окремих поетів базується на аналізі семантичного простору слова та тексту. З огляду на специфіку прозового тексту методи опису художніх концептів потребують вдосконалення та теоретичного усвідомлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з теми. У зв'язку із вивченням художнього тексту в рамках когнітивного підходу актуальним виявляється розробка такого поняття, як *художній концепт* (С.О. Аскольдов [1], І.О. Долбіна [3], В.Г. Ніконова [7], І.О. Тарасова [13]), маємо досвід опису концептів у творах окремих поетів і письменників (Л.Г. Бабенко [2], В.А. Маслова [6], О.В. Сергєєва [10], О.Ю. Пономарева [8], О.М. Кагановська [4]). Різноманіття точок зору на низку проблем, пов'язаних із розумінням сутності художнього концепту, його структуруванням, методикою аналізу, говорить, з одного боку, про складність цього явища, а з іншого – свідчить про те, що теорія художнього концепту знаходиться на стадії формування. У даний момент відсутність єдиного підходу до методики опису художнього концепту потребує подальших розробок.

Метою статті є визначення терміну «художній концепт», а також визначення його типів та особливостей функціонування у літературному тексті.

Виклад основного матеріалу. Осмислення художнього тексту в когнітивному аспекті як складного смислового знаку, що виражає знання письменника про дійсність, які втілені в його творі у вигляді індивідуально-авторської картини світу, дозволило сучасній лінгвістиці включити до своєї компетенції інтерпретацію індивідуально-авторської концепції.

У зв'язку з цим виявилось актуальним введення одиниці мовленнєво-мисленнєвого порядку – художнього концепту. Під художнім концептом ми розуміємо одиницю художньої свідомості письменника, яка пов'язана із індивідуально-авторським осмисленням та образним уявленням тої чи іншої сутності предметів чи явищ.

Художні концепти виступають ніби художнім виразом світосприйняття письменника, а також є результатом взаємодії індивідуально-творчої майстерності з художніми методами та літературними течіями свого часу. У сучасній лінгвістиці існує багато підходів до вивчення концептів, які можна звести до лінгвокогнітивних і лінгвокультурологічних сутностей. Загальновідомо багатомірність художніх концептів, які охоплюють ціннісний, образний і понятійний компоненти, тому концептуалізація дійсності здійснюється як визначення, вираження та опис. Контекстуальний аналіз художнього концепту веде до виділення асоціативно зв'язаних смислових ознак, специфічна комбінаторика яких зумовлена різною практикою засвоєння дійсності письменником разом з його прагматичними завданнями.

Перейдемо до дефініції поняття «художній концепт», яку пропонує О.Ю. Пономарьова [8, с. 7–8]. Під **художнім концептом** вона розуміє одиницю свідомості поета чи письменника, яка репрезентується в художньому творі чи в сукупності художніх творів та виражає індивідуально-авторське розуміння сутності предметів та явищ. Художній концепт має асоціативну природу, характеризується естетичною сутністю та образними засобами вираження, що зумовлені авторським задумом.

Як зазначає В.А. Маслова [6, с. 34–35], ще С.О. Аскольдов виділяв дві групи концептів – пізнавальні та художні (в іншій термінології – говорять про первинні та індивідуальні концепти). Сьогодні також дослідження концептів просувається в межах двох напрямків – концептів пізнання та художніх концептів. Якщо концепти пізнання виражають універсальне, то художні концепти – індивідуально-особистісне. В основі цієї диференціації лежить протиставлення філософських категорій загального та часткового.

Будь-який концепт вбирає в себе узагальнений зміст незліченної кількості форм вираження у природній мові, а також у тих сферах людського життя, які зумовлені мовою та не мислимі без неї, наприклад, у літературі, поезії. З цього випливає, що для скрупульозного опису ідіостилу поета чи письменника, його світосвіту, самої свідомості потрібно знати його концептосферу. Самі ж концепти, як відомо, – це

ніби згустки національно-культурних смислів, «згустки культури», за словами Ю.С. Степанова [11]. Тому стає все більш актуальною фіксація індивідуально-особистісних концептів, які складають концептосферу найвизначніших художників слова.

Дослідник С.О. Аскольдов [1, с. 28–34] вважає, що для з'ясування природи концепту, необхідно вловити найсуттєвішу їх сторону як пізнавальних засобів. Таку сторону ми вбачаємо у функції заміщення. Концепт є мисленевим утворенням, яке заміщує нам в процесі мислення величезну кількість предметів одного й того ж роду. Звичайно, не слід вважати, що концепт є завжди заміником реальних предметів. Він може бути заміником деяких сторін предмету чи реальних дій, як, наприклад, концепт СПРАВЕДЛИВІСТЬ. І нарешті, він може бути заміником різного роду хоча і досить точних, але чисто мисленевих функцій. Такими є, наприклад, математичні концепти.

Ми підтримуємо думку С.О. Аскольдова про те, що концепти пізнання – загальні, концепти мистецтва – індивідуальні. До концептів пізнання не відносяться почуття, бажання, взагалі ірраціональне. *Художній концепт* частіше за все є комплексом того й іншого, тобто сполученням понять, уявлень, почуттів, емоцій, іноді навіть вольових проявів. Найбільш суттєва відмінність художніх концептів від пізнавальних полягає все-таки саме в невизначеності можливостей. У концептах знання ці можливості підпорядковані або вимогам відповідності реальній дійсності або ж законам логіки. Зв'язок елементів художнього концепту базується на *художній асоціативності*, що не має ніякого відношення до логіки чи реальної прагматики [1, с. 32–35].

Таким чином, природа художніх концептів частково співпадає із природою концептів пізнання. У них теж є своя сила заміщення, оскільки те, що вони означають, більше закладено в них змісту і знаходиться поза його межами. Саме асоціативність, яка не обмежена жодними границями, надає їм художньої цінності.

В.А. Маслова також підкреслює, що проблема художнього концепту тісно пов'язана із проблемою художнього слова, символа в мистецтві. У художньому тексті конвенційне значення концепту деформується, модифікується під впливом особистих інтерпретацій. Таким чином створюється художній концепт, який можна вважати продовженням пізнавального концепту [6, с. 35].

Далі дослідниця розмежовує поняття художнього і пізнавального концептів та вказує на його відмінність від останнього. По-перше, в основі його зв'язку лежить асоціація; по-друге, художній концепт містить не тільки потенціал для розкриття образів, але й різноманітні емотивні смисли; по-третє, художній концепт тяжіє до образів та включає їх у себе. Художні концепти, які знаходяться у відношеннях взаємозумовленості, у сукупності складають поетичну картину світу автора.

С.О. Аскольдов наголошує, що художній концепт не є образом, а якщо він і містить його, то випадково та лише частково. Він безперечно тяжіє передовсім саме до потенційних об-

разів та спрямований на них, як і пізнавальний концепт на конкретні уявлення, які відповідали б його логічному «родовому» об'єму. У художньому концепті міститься теж своє «родове», але воно є зовсім вільним від рамок логічного визначення. Його «родове» – це обмежене зрощення можливих образних утворень, який визначається основною семантикою художніх слів [1, с. 40–44].

У кожному художньому концепті ніби міститься завдання знайти за допомогою частини ціле. Нехай це ціле ніколи не розгортається повністю. Але найголовніше, що ви маєте ключ для його розкриття, ви потенційно володієте ним, тобто і тут, як і в пізнанні, потенційному належить певне значення та цінність. Але потрібно сказати більше. Тут потенція іноді є навіть більш цінною того, що ми спроможні в ній розкрити. Потенція тут іноді ніби стикається із неможливістю в плані розкриття. Цінність цього неможливого особливо чітка в художньо-емотивних концептах, тобто які включають не тільки потенцію до розкриття образів, але й різноманітні хвилюючі почуття та настрої. Невизначене щось, яке очікується в першому значенні, це щось, яке ми навіть не в змозі повністю розкрити в напрямку очікуваного, відрізняється іноді надзвичайною гостротою художнього впливу. До таких можна віднести, наприклад, концепти жаху та любовної привабливості. Тут невідоме і ніби бездонне щось цього роду хвилює нас набагато більше, чим розкриті чи те, що легко розкривається [там само, с. 37].

Отже, на відміну від загальних пізнавальних концептів *художні концепти* індивідуалістичні, особистісні, розмиті і більш складні психологічно; це комплекс понять, уявлень, почуттів, емоцій, іноді навіть вольових проявів, що виникають на основі художньої асоціативності. Чим більший культурний та емоційний досвід письменника, тим глибші та просторіші його концепти.

Художній твір також формується на двох рівнях: на концептуальному та індивідуально-мовному. Провідним є концептуальний рівень, оскільки своєрідність поетичної мови полягає не стільки у мовних формах, а у вибірковості бачення світу художником.

У процесі аналізу художніх концептів особлива увага звертається на контекст. Саме лексичне оточення слова-концепту розкриває його специфічне смислове наповнення, а контекстуальний аналіз дозволяє виявити концептуальний зміст мовного вираження, в тому випадку, якщо саме слово-концепт не експліковано (тобто без номінації відповідних слів-концептів чи лексем, які належать даним лексико-семантичним групам). Г.В. Колшанський у роботі «Контекстна семантика» розглядає контекст як оточення лексичної одиниці, яке не тільки допомагає обрати дійсне значення із безлічі словникових значень мовних одиниць, але й впливати на утворення нового значення слова [5, с. 102].

Відзначимо, однак, що письменник не лише орієнтується на певного читача, але й створює його, забезпечує йому точність сприйняття. Вибір методу опису художнього задуму – процес

свідомий і залежить від волі автора, а не тільки від здатності читача декодувати художній твір. Аналіз художніх концептів зумовлює аналіз світосприйняття письменника. А вивчення світосприйняття певної особистості веде до дослідження уявлень різних народів про життєво важливі людські концепти. Концепт будує світосприйняття й тому певною мірою формує особистість. Згадаймо хрестоматійний уривок Уорфа: «Люди живуть не тільки в об'єктивному світі речей і не лише у світі суспільної діяльності, як це переважно вважають; вони до значної міри знаходяться під впливом тієї конкретної мови, яка є засобом спілкування для даного суспільства» [9, с. 8].

Ми дотримуємося твердження О.В. Сергєєвої [10, с. 98], що художній концепт, на відміну від «нехудожнього» (пізнавального, концепту-універсальї), – ментальне утворення, яке також пройшло процес семіозису і усвідомлюється як інваріантне значення асоціативно-семантичного поля, але яке присутнє в індивідуальній свідомості творця художнього тексту.

Індивідуальні асоціації в асоціативно-семантичному полі художнього концепту зміщують елементи його предметно-понятійного, емоційного, аксіологічного змісту, багаторазово збільшуючи значимість образного шару.

Існує одне цікаве тлумачення структури концепту – концепт не містить жорсткої структури: «Можна говорити про характеристику концепту, опис концепту, перелік ознак і концептуальних шарів, характеристику їхнього розташування у полі концепту, але не про жорстке моделювання структури концепту» [12, с. 23]. Застосовуючи до концепту метафоричний образ хмари, вчені пояснюють, чому дослідження структури концепту для лінгвіста навряд чи можливо: «Усередині концепту перетікають і переливаються концептуальні ознаки, концепт не має жорстких обрисів і границь. Здається, що в концепті немає чіткої структури, жорсткої послідовності шарів, їх взаєморозташування індивідуальні і залежить від умов формування концепту в кожній особистості».

На думку дослідників, можна установити ядро концепту, яке поступове огортається, обволікається шарами концептуальних ознак, що збільшує обсяг концепту і насичує його зміст, але всі шари концепту, що переміщаються, можна лише в тій або іншій мірі виявляти, указувати на них. Чіткої структури вони не утворюють, тому і моделювати концепт як структуру (подібно фонологічній, лексико-семантичній, граматичній структурі) у принципі неможливо [там само, с. 23]. З таким трактуванням структури концепту можна було б погодитися, якщо йдеться про концепт культури та мовний концепт, зміст яких є мінливим і постійно поповнюється за рахунок нових концептуальних ознак.

Що стосується *художнього концепту*, то його обсяг – фіксований. Обмеженість окремим твором письменника чи кількома творами певного періоду його творчості уможливує виявлення усіх характеристик (концептуальних атрибутів) таких концептів через засоби їх мовної реалізації у досліджуваному тексті / текстах, а їхня кількість є обмеженою обсягом

самого художнього тексту. Виявлення контекстуальних утілень художнього концепту дозволяє реконструювати індивідуально-авторську картину світу, якою вона постає в художньому творі.

На основі співвідношення оригінальності (індивідуальності змісту) художні концепти поділяються на:

1) *загальнохудожні концепти (архетипи та прототипи)* – ментальні конструкти, зміст та експліканти (зокрема образні) яких повністю або частково співпадають в багатьох художніх текстах різних авторів із номінаціями та змістом концептів-універсальї. Прикладами можуть служити концепти ЛЮБОВ, ЖИТТЯ та ін.;

2) *індивідуально-авторські концепти (ідіотипи)*, номінації котрих співпадають з номінаціями концептів-універсальї, проте зміст індивідуально-авторських концептів не співпадає зі змістом відповідних концептів-універсальї. Зміст та вербалізація даних концептів характерні для творчості лише одного автора. Прикладами індивідуально-авторського концепту є концепти ВІЙНА у творчості М. Гумільова, ПОЛІТ у поезії Г. Іванова;

3) *власне-авторські концепти (ідіотипи)* – абсолютно оригінальні естетичні ментально-вербальні конструкти, яких не існує у мовній картині світу середнього носія мови, а номінації та зміст яких не мають аналогів серед концептів-універсальї. Ці концепти є власне-авторськими неологізмами. Не можна говорити про велику розповсюдженість таких художніх концептів, але вони все-таки існують. Унікальним вербалізованим ментальним конструктом виступає концепт БОЖЕСТВЕННЕ в творчості В. Іванова та концепт КІМЕРІЯ у поезії М. Волошина, що означає особливе міфологізоване просторово-часове утворення [10, с. 99].

Деякі концепти можуть належати тільки до загальнохудожніх через специфічні особливості свого предметно-понятійного шару. Ядерні змістові елементи художніх концептів ЛЮБОВ, ПРИРОДА, СВІТЛО та деяких інших занадто тісно пов'язані зі змістом однойменних концептів-універсальї і не можуть трансформуватися чи стати периферійними в асоціативно-семантичному полі, не змінюючи сутності концепту.

Розглядаючи питання щодо класифікації художніх концептів потрібно вказати на можливість випадків, коли концепти можуть бути визначені неоднозначно, що зумовлено нестійкістю, мінливістю значення лексичних одиниць та образних комплексів у художньому тексті, особливо в поетичному.

Висновки. Художня картина світу надзвичайно складна, багатоаспектна і не співпадає за всіма параметрами з мовною картиною світу. Особливості картини світу письменника безсередньо пов'язані з тим, які образно-логічні ментальні комплекси утворюють її основу і як вони експлікуються у певних художніх текстах. Тому, природно, створення повної і однозначної класифікації художніх концептів можливе лише на основі розгляду великої кількості конкретних художніх творів, що видається завданням найближчого майбутнього.

Список літератури:

1. Аскольдов-Алексеев С.А. Концепт и слово / С.А. Аскольдов // Русская речь. Новая серия. Л.: «Academia», 1928. – С. 28–44.
2. Бабенко Л.Г. и др. Лингвистический анализ художественного текста [Учебник для вузов] / Л.Г. Бабенко, И.Е. Васильев, Ю.В. Казарин. – Екатеринбург, 2000. – 509 с.
3. Долбина И.А. Художественный концепт брат в индивидуально-авторской картине мира: содержание и структура (на материале романа Ф.М. Достоевского «Братья Карамазовы») / Ирина Александровна Долбина: дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Томск, 2004. – 115 с.
4. Кагановська О.М. Текстові концепції художньої прози: когнітивна та комунікативна динаміка (на матеріалі французької романістики середини ХХ сторіччя): дис. д-ра філол. наук: спец. 10.02.05 / Олена Марківна Кагановська; Київськ. нац. лівіст. ун-т. – К., 2003. – 502 с.
5. Колшанский Г.В. Контекстная семантика / Г.В. Колшанский. – М.: Наука, 1980. – 150 с.
6. Маслова В.А. Поэт и культура : концептосфера Марины Цветаевой : [учебн. пособие] / Валентина Авраамовна Маслова. – М.: Флинта: Наука, 2004. – 256 с.
7. Ніконова В.Г. Трагедійна картина світу в поезиці Шекспіра : [монографія] / Віра Григорівна Ніконова. – Дніпропетровськ: Вид-во ДУЕП, 2007. – 364 с.
8. Пономарева Е.Ю. Концептуальная оппозиция "Жизнь – Смерть" в поэтическом дискурсе : на материале поэзии Д. Томаса и В. Брюсова : дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.20 / Елена Юрьевна Пономарева. – Тюмень, 2008. – 241 с.
9. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Пер. с англ. ; [Общ. ред. и вступ. статья А.Е. Кибрика]. – [2-е изд.]. – М.: Прогресс, 2001. – 656 с.
10. Сергеева Е.В. К вопросу о классификации концептов в художественном тексте / Е.В. Сергеева // Вестник Томского гос. пед. ун-та. Томск. Вып. 5(56). Серия : Гуманитарные науки (филология), 2006. – С. 98–103.
11. Степанов Ю.С. Концепт // Юрий Сергеевич Степанов. Константы: словарь русской культуры. Опыт исследования / Юрий Сергеевич Степанов. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
12. Стернин И.А. Методика исследования структуры концепта / Иосиф Абрамович Стернин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: научное издание. – Воронеж, 1993. – 182 с.
13. Тарасова Е.В. Когнитивные основания системной организации речи / Е.В. Тарасова // Вісник Харківського державного університету ім. В.Н. Каразіна. – 1999. – № 6. – С. 174–183.

Губа Л.В.

Київський національний університет культури і мистецтв

**ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ КОНЦЕПТ КАК РЕПРЕЗЕНТАНТ
ПОЭТИЧЕСКОГО ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ****Аннотация**

Статья определяет понятия «художественный концепт», а также выделяет его типы и особенности. Было обнаружено, что художественный концепт имеет ассоциативную природу, характеризуется эстетической сущностью и образными средствами выражения, обусловленными авторским замыслом. Предложенная исследователями методика описания ключевых концептов в творчестве отдельных поэтов базируется на анализе семантического пространства слова и текста. Было доказано, что художественные концепты индивидуалистические, личностные, размытые и более сложные психологически; это комплекс понятий, представлений, чувств, эмоций, иногда даже волевых проявлений, возникающих на основе художественной ассоциативности. В работе также подается типология художественных концептов.

Ключевые слова: художественный концепт, концептуализация, литературный текст, типология художественных концептов.

Guba L.V.

Kyiv National University of Culture and Arts

**LITERARY CONCEPT AS A REPRESENTATIVE
OF POETIC LANGUAGE CONSCIOUSNESS****Summary**

The article defines the term «literary concept», as well as the types and features of such concepts. It was found that the literary concept has an associative nature, is characterized by aesthetic essence and figurative means of expression, and is defined by the author's intention. The method of describing key concepts in works of particular poets is based on the analysis of the semantic space of words and text. It was proved that literary concepts are individualistic, personal, and more complex psychologically; it is a complex of concepts, which is presented by the feelings, emotions, sometimes even volitional manifestations. The paper also outlines the typology of literary concepts.

Keywords: literary concept, conceptualization, literary text, typology of literary concepts.